

Абдиева Ж.К.

“МАНАС” ЭПОСУНДА АНИМИСТТИК ИШЕНИМДЕР ЖАНА ЫРЫМДАРДЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Абдиева Ж.К.

ОТРАЖЕНИЕ В ЭПОСЕ «МАНАС» АНИМИЗМА И ЕЁ ОБРЯДОВ

Zh.K .Abdieva

REFLECTION IN THE EPIC "MANAS" ANIMISM AND IT'S RITES

УДК:947.1:93\99(575.2)(043.3)

Байыркы кыргыздарда өтө кеңири тараган диний ишенимдердин бири адамдардын анимисттик көз караштарына негизделген ата-бабалардын арбагына сыйынуу болуп эсептелет.

Көмүү салттарынын ар түрдүү ырымдары тээ байыркы анимисттик идеялар менен жуурулушкан, тиги дүйнөдөгү жандын жашоосуна байланыштуу болгон жыйынды. Алардын көпчүлүгү жок болуп кеткендигине карабастан, исламга чейинки ишенимдердин калдыктары айрыкча айыл жерлеринде көбүрөөк сакталып келе жатканы байкалат. Кээ бир ишенимдер кыргыздарга гана эмес казак жана Орто Азиянын башка элдерине да (тажик, түркмөн, каракалпак) таандык. Ошондой эле Алтайлыктардын ишенимине да байланышкан. Анимисттик ишеним кыргыздардын исламга чейинки көп элдерге таандык диний көз караштардын бири болуп саналат.

Негизги сөздөр: анимизм, ырымдар, ислам, диний ишенимдер, көмүү ырымдары.

В статье рассмотрены формы почитания духов предков, широко практиковавшиеся у кыргызов.

Погребальные обряды кыргызов свидетельствуют о наличии древних традиций, не связанных с исламом, что доказывают аналогичные обряды, бытующие и у народов, не исповедующих ислам, например, 3 дня, 7 дней, сорок дней, годовые поминки. Но при этом, погребальные обряды кыргызов все же, претерпели многочисленные изменения. Хотя такие обряды забылись и исчезли, многие из них сохранились, особенно в сельской местности. Некоторые религиозные верования присуици не только кыргызам, но и другим народам Центральной Азии: казахам, таджикам, туркменам, каракалпакам, уйгурам, а также алтайским народам. Таким образом, анимизм является религиозным верованием кыргызов, бытовавшим у них наряду с другими сопредельными и родственными народами.

Ключевые слова: анимизм, обряды, ислам, религиозные верования, погребальные обряды.

"Reflection in the epic "Manas" animism and it's rites" are considered forms of ancestral spirits, is widely practiced by the Kyrgyz people.

Funeral ceremonies of the Kyrgyz people indicate the presence of ancient traditions, is not related to Islam, it is proved in a similar rites, and prevailing among the people who do not profess Islam, for example: 3 days, 7 days, forty days, the annual commemoration. But at the same funeral rites of the Kyrgyz people yet undergone numerous changes. Although such rites were forgotten and gone, many have survived, especially in rural areas. In the tradition of ancestor veneration and worship of spirits visible remnants of patriarchal-tribal relations. Some religious beliefs are not unique to the Kyrgyz, and other Central Asian peoples:

Kazakhs, Tajiks, Turkmens, Karakalpaks, Uighurs, and the Altai people. Thus, animism is the religious belief of the Kyrgyz people, they have existed, along with other neighboring and kindred peoples.

Key words: animism, rites, Islam, religious, Funeral ceremonies.

Байыркы кыргыздарда өтө кеңири тараган ишенимдердин бири адамдардын анимисттик көз караштарына негизделген ата-бабалардын арбагына сыйынуу.

Коло доорунун өнүгүшү менен патриархалдык-уруулук түзүлүштүн калыптанышы байланыштуу. Бул мезгилде патриархалдык үй-бүлөлүк уруулук сыйынуунун тотемге болгон ишенимдери менен бирге “жан”, “өлүм”, жана “тиги дүйнөдөгү жашоого” болгон анимисттик ишенимдердин жаралгандыгын маалымдайт өз эмгегинде окумуштуу С.М. Абрамзон [2. 1977. С. – 151-165. С.334].

Э.Б.Тайлор: “Анимизм чындыгында эле жапайы элдердин да цивилизацияга жетишкен элдердин да философиясынын негизин түзөт. Биринчи караганда ал диндин өтө жакыр, кургак формасы катары көрүнгөнү менен биз аны практикада чоң нерсе катары көрөбүз, анткени кайсы жерде тамыр болсо ал жерден адатта бутак өсүп чыгат эмеспи”, – деп жазат [1. 1939. – 439 с. С.311].

Ата-баба арбагына сыйынуу кыргыздардын турмушунда кеңири орун алган. Ал өтө туруктуу жана бардык жакта кеңири тараган, ата-баба арбактары реалдуу жашоодо жашайт жана ал өзүнүн муундарына жардамдашуу жөндөмдүүлүгүнө ээ деген ишеним болуп саналат.

Өлгөндөрдүн жана ата- бабаларга сыйынуунун негизин-өлгөндөрдүн жана ата-бабалардын арбактары реалдуу түрдө жашайт деген идеядан келип чыккан анимисттик түшүнүктөр түзгөн [1. 221 б.]. Ата-бабалардын арбагы тирүүлөрдүн камкордугун, көңүл буруусун талап кылып, тирүүлөрдүн жашоосунун ийгилиги толук бойдон ата - бабалардын арбагына кылган мамиледен болот деп ишенишкен.

Бул ишеним “Манас” эпосунун саптарындагы ата-бабаларды эскерип өтүүсү кыргыз элинин өткөн муундар менен тыгыз байланышын чагылдырат:

Түп атасы түгөл кан,
Башкы атасы баары кан
Түптүү мазар орногон.
Муну, түбүнөн кудай ондогон.
Башынан кыдыр даарыган.

Басып өткөн жерине,
Түнөп өткөн жерине
Базарлуу калаа орногон [6. 27 б.].

Бул саптардан биз Жакып кандын түпкү ата-тегинин ыйыкташтырылгандыгын, аларга болгон өзгөчө мамилени байкай алабыз.

Кыргыздардын ата-бабанын арбагына сыйынуусу боюнча Ф.Поярков баалуу маалымат берет [9, С.25]. Ал: "Кыргыздардын ишениминде ата-бабалардын арбагынын алыстоосу да, жакындоосу да, артында калган туугандарынын татыктуу турмуш өткөрүп, жакшы иштерди кылуусуна байланыштуу болгон" – деп билдирген.

Ч.Ч.Валиханов Кыргыздар жана казактар ата-бабалардын арбагына кудайга сыйынгандай сыйынышып, алардын урматына мал союп, шам жагып, багышташканын белгилеген.

Эскерүү ашы өткөрүлсө, ал бардык жакындарын коргогон, эгер андай болбосо, б.а. эскерилбесе, душман болуп, зыян кылган", – деп билдирет Л.С.Васильев [5, 414].

Кыргыз элинде "Арбактын иши оңолбой, тирүүнүн иши оңолбойт", "Арбакты сыйлабасты, Кудай сыйлабас" деген накыл кептер да арбакка болгон сый-урматты көрсөтүп турат.

Курмандык чалуу, мүрзөгө от жагуу, аштар, аш оюнун өткөрүү, аза күтүү жана табу. – деп, С.А.Токарев илимий эмгегинде көмүү салтындагы салттарды, ырымдарды бир нече топко бөлгөн: [12, С. 169-175]. С.А.Токаревдин илимий эмгегинде белгиленген салттык ырымдар Көкөтөй кандын көзү өткөндөн кийин баласы Бокмурундун атасынын арбагына сый-урмат көрсөтүп аш өткөрүүсүндө көрүнөт.

Көкөтөйдүн ашында
Каада мындай болду деп,

Тамашаны салышсын, – деп баяндалат [7. 40 б.].

Көмүү салтындагы аш берүү улуттук салттык оюндар менен коштолгон. Аш оюндары (жоокердик жана башка оюндар) жөнүндө Л.Я.Штернберг төмөндөгүдөй оюн айткан: "...что эти пиршества и игры "имели первоначальную цель, доставить покойнику, который продолжает видеть и слышать удовольствие и выразить ему свои симпатии и преданность" [16, С. 142].

Ошондой эле, кыргыз эли аш берүү оюндарынан тышкары турмуштун кыйын учурларында (ооруганда, мал ооруганда ж.б.) ата-бабалардын арбагына кайрылып, алардан кургакчылыктан жана башка кырсыктардан коргонууну суранган. Бул үчүн бир уруктун баары мүрзөгө чогулуп арбактарга багыштап, мал союп, куран окушкан [3. 473; 1. С.225-235].

Ата-бабаларга сыйынууда кыргыздарда күмбөз жалгыз ыйык жайлардын бири болуп саналган. Бул ишеним азыркыга чейин сакталган. Талас өрөөнүндө мындай күмбөздөрдүн бири катары Манас атанын күмбөзүн атасак болот. Азыркы мезгилге чейин бейшемби, жума күндөрү адамдар зыяратка барып,

түлөө өткөрүп турушат. "Бүгүнкү күндө да ар бир айыл, жамаат, бейит башына барып мал союп арбактарга куран окутат. Бул куран окутуу жаздын апрель, май айларында өткөрүлөт. Адамдар мүрзөнүн тегерегин тазалашат, ал эми исламда мүрзөнү козгобош керек", – деп билдирет Кагазов Казак (73 жашта, Чүй району, Ак-Бешим айылынын тургуну, кыпчак уруусунан).

Ата-бабалардын арбагын уят кылуу эң чоң күнөө болгон. Мүрзөгө, ата-бабалар арбагына туура эмес мамиле жасагандарга өлүм жазасы ыйгарылган каргышка дуушар болгон. Өлгөндөрдүн бейиттерине милдеттүү түрдө кандайдыр бир эстеликтер жана белгилер тургузулган [1, 222 б.]. Кыргыздардын айрым уруулук топторунда күмбөзгө өзгөчө белгилерди коюшкан. Ф.Поярков XIX кылымдын 90-жылдарында саяк урууларында күмбөзгө өлгөн адамдын эң жакшы көргөн атынын куйругу тагылган баканды белги катары тагышкан деп айтат [10, С.25]. Мындай салттар бир гана кыргыз урууларына эле эмес, Орто Азиядагы башка көп урууларга да тиешелүү болгон.

Өткөн мезгилде душмандан өч алуу үчүн душмандар өлгөн адамдын сөөгүн көрдөн (күмбөздөн) алып чыгып кордошкон. Бул көрүнүш эпостун саптарында мындайча берилет:

Кокусунан мен өлсөм,
Жол үстүнө сүйрөтүп
Кан төгүшчү жоолор бар.
Даңгыттарга барбасын,
Өлүктөн өчүн алчуудай,
Көрүмдү ачып албасын.

Бул жагына сак болгун! – деп, Манас баатыр өлөр алдында Каныкейге керээз кылат [6, 229 б.]. Мисалы, кыргыз, казак согуштарында казактардын феодалы К.Касымов (1847) кыргыз кол башчыларынын мүрзөсүн казып, Казанай менен Эшкочону алып чыгып, башын алып салгыла деп буйрук берген. Буга караганда, мындай фактыны алып карасак, кыргыздардын эпикалык чыгармаларында да элдик баатырлардын сөөгүн мүрзөлөргө койбостон, жашыруун жерге коюшкан. Каныкей Манастын сөөгүн эч кимге билдирбей аскадагы үңкүргө койдурут:

Элдин баары жатканда,
Калгандарга туйгузбай,
Таттуу уйкуга батканда,
Досундун сөөгүн көтөр деп,
Кошой, Бакай, Көкбөрү,
Акбалбанды келтирип,
Каскан көргө жеткирип... [6, 412 б.].

Жогоруда берилген эпостун саптарынан арбакка болгон сый-урмат, тиги дүйнөдөгү жашоого болгон ишеним, өлгөн адамдын сөөгүн кордобой кадыр-барк менен узатуу маанилүү экендиги баяндалып жатат. Ю.Худяков Энесайда археологиялык иш жүргүзгөн изилдөөчүлөр кыргыз-хакастар IX кылымда жылкысын кошуп өлүк көмүү салтына өтүшкөн деген көз карашты айтышканын билдирет. Археолог окумуш-

туу: “Жыгач кутуларга кездемеден же териден тигилген баштыктарга салынып көмүлгөн, айрым көрүстөндөрдө кабырлардан четирээк жерлерге жана корумдалган төрткүлдөрдүн түбүнө казанактар оюлуп, аларга баалуу буюмдар, кооз идиштер, ат жабдыктары, курал-жарактар, кооздук-жасалгалар катылган. Жүгөндүн ооздугу, таралга, күрөк, соко тиш, балка ж.б.у.с. металл предметтер түз эле корумдалган төрткүлдөрдүн арасынан жолугат”, - деп маалымдайт Худяков Ю.С.[15, 76 б.]. Мисалы, өлгөн адамга бир же бир нече аттарды союу талап кылынган. Алар ага тиги дүйнөдө да кереги тиет деген түшүнүк болгон. О.э. жакшы көргөн атынын куйругу анын мүрзөсүндө байланган, күнөөлөрү кечирилүү үчүн доорон окулганда өлгөн адамдын эң жакшы көргөн аттын ээр токуму менен молдого тартуу кылышкан деп жазат эмгегинде Т.Д.Баялиева [3, 25 б.].

Өлгөн адамга сый урмат көрсөтүү максатында орто кылым мезгилинде күмбөздөр тургузулган. Эпостун саптарында Манас баатырга күмбөз салдыргандыгы төмөндөгүдөй мазмунда сүрөттөлөт:

Жети миңдей эркечти,
Кыш бышырып бек салды.
Кыргыз айдап берди дейт,
Жети кылым өткүчө
Кайран катын Каныкей,
Жетигимдин күмбөзү,
Жети миң эркеч бир карып,
Бузулбай турсун деп салды, – деп

Манас баатырга Каныкейдин күмбөз салдыруусу чагылдырылып көрсөтүлөт [6, 238 б.]. Жогоруда биз күмбөздү ата-бабаларга сыйынуу менен байланышкан материалдык объект катарында карадык.

Көмүү салтында кыргыздардын жергиликтүү салттуу элементтери ислам эрежелерине караганда кеңири орун алган. Бул жөнүндө XIX к. ортосунда Ч.Ч.Валиханов кыргыздарга келгенде, алардын салты жөнүндө мындайча жазган: “Сөөк коюу, үйлөнүү тоюу шамандык салт менен жүрөт, ошону менен бирге эле алар Орто Азиялык же татар молдо таап, куран окуутаарын айткан”. Рысалиев Сакебай (82 жашта, Талас району, Көк-Кашат айылынын тургуну, саруу уруусунан) деген адам жаш убагында молдо табуу кыйын болгондугун айтат, адам кайтыш болгондо, ага куран түшүрүү үчүн же нике кыйууда молдо издетип, башка айылдардан жиберилип чакырылгандыгын маалымдайт. Түштүк аймактарда мындай учурларда соода кербениндеги өзбектерге кол салынган учурлар да кездешкен деп билдирет Т.Д.Баялиева эмгегинде [3, 35 б.]. Мындай көрүнүш “Манас” эпосунда төмөндөгүчө чагылдырылат:

Кырк эшендин баарысы,
Шайлап келген кези экен
Желишине жел жетпей.
Курутуп сабап кем байлап,
Куран окуур адамды,
Айдап келген кези экен [6, 238 б].

Эпостун бул саптары жогорудагы тарыхчы окумуштуулардын кыргыздарда ислам дининин кеңири тарала электиги жөнүндө айткан маалыматтарын билдирип турат.

Жыйынтыктап келгенде, көмүү салттарынын ар түрдүү ырымдары тээ байыркы анимисттик идеялар менен жуурулушкан, тиги дүйнөдөгү жандын жашоосуна байланыштуу болгон жыйынды. Кыргыздарда көмүү ырымы терең салттык мүнөздү берет, исламдан алыс болгон. Ушул эле ырымдар исламды кабыл албаган башка элдерде да бар экендиги менен аныкталат. (М., үчүлүк, жетилик, 40 күн, аш). Ошондой болсо дагы кыргыздардагы көмүү салты көптөгөн өзгөрүүлөргө учурады. Алардын көпчүлүгү жок болуп кеткендигине карабастан, исламга чейинки ишенимдердин калдыктары айрыкча айыл жерлеринде көбүрөөк сакталып келе жатканы байкалат. Арбактарга сыйынуу жана көмүү салттарында патриархалдык-уруулук мамилелер көрүнүп турат. Кээ бир ишенимдер кыргыздарга гана эмес казак, Орто Азиянын башка элдерине да (тажик, түркмөн, каракалпак) таандык жана алтайлыктардын ишенимине да байланышкан. Ошентип, кыргыздардыгы анимисттик ишеним исламга чейинки көп элдерге таандык болгон диний көз караштардын бири экендигине күбө болдук.

Адабияттар:

1. Абрамзон, С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Б.: 1999. – 895 б.
2. Абрамзон, С.М. Фольклорные мотивы в киргизских преданиях генеалогического цикла. – Л., 1977. С. – 151-165. С.334
3. Баялиева, Т.Д. Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление. – Ф., 1981. – 100 с.
4. Борбугулов, М. “Манас” эпосунун байыркы башаттары. – 1987. – № 3-4.
5. Васильев, Л.С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество). – М., 1983.
6. Манас: эпос. II китеп С.Каралаевдин варианты боюнча. – Ф., 1984. – 258 б.
7. Манас: эпос. Ж.Мамайдын варианты боюнча. – Шинжан, 1995. – 412 б.
8. Манас: эпос / I китеп, Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. – Ф., 1984.
9. Поярков Ф. Кара-киргизские легенды, сказки и верования. – Пишпек, 1899. – 42 с.
10. Поярков, Ф.В. Из области киргизских верований ЭО. – 1894. – Т.9. - №4. – С.25.
11. Тайлор, Э. Первобытная религия. – М.: Соцэкгиз, 1939. – 439 с. С.311
12. Токарев, С.А. Этнография народов СССР: истор. основы быта и культуры. – М., 1958. – 614 с.
13. Юнусалиев, Б.М. Кириш сөз “Манас” Кыскартылып бириктирилген вариант. 1-б., 1-к. – 1958. – С.3-40.
14. Худяков, Ю.С. Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян, – Б.:2013. – 204 б., карта, сүрөттөр.-11 (“Тарых жана мурас” түрмөгү).
15. Юдахин, К.К. Киргизско-русский словарь. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – 474 с.
16. Штернберг, Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. - Л., Наука, 1936. – 330 с.

Рецензент: д.и.н., профессор **О.Ж.Осмонов**